

СКОВОРОДИНІВСЬКЕ КОЛО: РОДОВІД МИХАЙЛА КОВАЛИНСЬКОГО

Пропонований історико-літературний матеріал містить відомості про родину першого біографа і друга Григорія Сковороди Михайла Ковалинського. Висвітлено аспекти кар'єри М. Ковалинського та його братів на імперській державній службі в контексті їх прямого чи опосередкованого ставлення до українського любомудра. До уваги взято й пов'язані з ними деякі факти із життя письменника Василя Наріжного (1780–1825).

Ключові слова: Україна, Росія, Грузія, мемуари, ставлення, оцінка.

Tetiana Shevchuk. Skovoroda's circle: The genealogy of Mykhaylo Kovalynsky's family

The paper contains some information on the family of Hryhoriy Skovoroda's first biographer and friend Mykhaylo Kovalynsky. The author dwells on most important aspects of Kovalynsky's and his brothers' career in the imperial government service which directly influenced their attitude to Ukrainian philosopher. In this context, the author also draws some biographic facts of the writer Vasily Narezhyhny (1780 – 1825).

Key words: Ukraine, Russia, Georgia, memoirs, attitude, appraisal.

Михайло Іванович Ковалинський (1745 – 1807) залишився відомим в історії й цікавить нас у XXI столітті лише через його дружні стосунки з видатним українським мислителем XVIII ст. Григорієм Савовичем Сковородою (1722 – 1794). Знайомство майбутнього філософа на початку 1760-х років з іще безвусим студентом Харківського колегіуму спонукало його повернутися на викладацьку посаду, незважаючи на відверто вороже до нього ставлення з боку адміністрації закладу. Збережені листи Сковороди до М. Ковалинського – не лише джерело безцінної інформації про Сковороду-педагога, а й унікальний епістолярний зразок XVIII ст., який і нині вражає щирістю й чистотою почуттів, глибиною естетичних міркувань, розумінням і добротою, широким діапазоном ерудиції в поєднанні з дохідливістю і простотою викладу думок. Опікування допитливим хлопчиком надихало його вчителя на написання численних поезій (уміщених прямо в листах) і творчі переклади, насамперед з Горація. "...Всю повноту своєї душі, весь свій багатющий життєвий досвід і квінтесенцію своїх знань Сковорода розкривав Михайлові Ковалинському, в якому знайшов чутливу, розумну, щирю людину..." [13, 177], – писав Леонід Махновець, а їхні листи пізнього періоду слугують чи не єдиним документальним свідченням про спосіб життя, пересування й місця перебування Сковороди в його останні роки.

Відразу після смерті свого вчителя М. Ковалинський написав наблизений до агіографічного жанру нарис "Жизнь Григорія Сковороды" (1795), який дотепер залишається основним джерелом наших знань про нього. Твір уперше був опублікований майже через сто років у "Київській старовині" (№ 9, 1886) та передрукований в ювілейному випуску зібрання праць мислителя ("Збірник Харківського історико-філологічного товариства", 1894, т. VII) разом із листуванням під загальним редагуванням і коментарями Дмитра Багалія. Нарис Ковалинського й нині обов'язково супроводжує всі академічні видання творів Сковороди, що виходили впродовж XX – XXI ст. (1963, 1973, 2010 pp.). На основі викладених у ньому свідчень учені-сковородинознавці кінця XIX – сер. XX ст. (Микола Петров, Дмитро Багалій, Леонід Махновець, Анастасія Ніженець) та дослідники його біографії останніх років (Микола Бородій) виявили низку архівних матеріалів, що підтвердили такі яскраві факти із життя Сковороди, як навчання в Києво-Могилянській академії, перебування у співочій капелі при дворі імператриці Єлизавети та у складі Токайської комісії в Угорщині, робота в Переяславському й Харківському колегіумах.

Незважаючи на шанобливе ставлення до нарису М. Ковалинського “Жизнь Григорія Сковороды”, сквородинознавці ніколи не приділяли особливої уваги особі автора. У вступній статті до ювілейного видання праць Сковороди 1894 р. історик Д. Багалій писав: “На жаль, наші відомості про Ковалинського мізерні і ми навіть не знаємо, коли він помер” [1, XIX]. У ХХ ст. уявлення про друга й біографа Сковороди та його родину поповнилися не набагато – статтею Степана Шевирьова з деякими фактичними помилками¹ та інформацією про його роботу в Харківському колегіумі, яку розшукав Л. Махновець. Про М. Ковалинського й нині бракує інформації, зовсім немає персональних публікацій, котрі розкривали б цю особистість з аналізом динаміки його стосунків з учителем. Водночас, апелюючи до образу Сковороди, не всі замислюються, що наші уявлення про нього сформовано крізь призму сприйняття М. Ковалинського, і саме його влучні характеристики й безцінні свідчення біографічного порядку “канонізували” портрет мислителя для нащадків. Безсумнівна наявність у цьому життєпису рис певної ідеалізації, що була викликана тугою за померлим наставником і бажанням якнайкраще окреслити його образ, безперечно, не заперечує можливості його міфологізованого відтворення. Мабуть, саме тому на всіх скульптурних зображеннях і портретах, створених напередодні або вже після смерті Сковороди², він без винятків вражає своєю скромністю, постає уособленням ученості і простоти, сором’язливості й невибагливості.

А як виглядав сам Михайло Ковалинський? Знайшовся лише стислий опис портрета, що залишив його правнук Сергій Соловйов-молодший (1885 – 1942) у своїх “Спогадах” (1928): “Смугляве, дещо африканське обличчя з виразними скулами і чорними очима, зі стрічкою і зіркою на грудях” [22, 67]. Це образ інтелігента ХVІІІ ст., блискучого кавалера катерининської доби... Сам портрет, вочевидь, не вцілів, оскільки садиба Соловйових у Дєдово, де він зберігався, згоріла у 1917 – 1918 рр. під час революційних заворушень.

2022 року на нас чекає 300-річний ювілей від дня народження Григорія Сковороди. У найближче десятиліття актуальні проблеми сквородинознавства – не лише висвітлення аспектів світоглядних і творчих орієнтирів мислителя, а й занурення в деталі його біографії, де й нині існує ще багато “білих плям”, та з’ясування додаткових відомостей про його близьке оточення. Оскільки М. Ковалинський відіграв найзначнішу роль у житті Сковороди, то він і його найближчі родичі насамперед постають об’єктом зацікавлення в науковій “ревізії” сучасних уявлень про коло особистих знайомих любомудра. Портрет улюбленого (без перебільшень!) вихованця Сковороди був складений авторкою цієї розвідки на основі даних, що фігурують у дослідженнях істориків ХІХ – ХХ ст. Семена Венгерова, Олександра Половцова, Степана Шевирьова, викладених у Російському бібліографічному словнику та енциклопедії Фрідріха Брокгауза й Іллі Єфрона; архівних довідників; документах із журналу Петра Бартенєва “Русский архив”; працях сквородинознавців Д. Багалія й Л. Махновця; студіях співробітників ІРЛІ РАН (Пушкінський Дім), присвячених культурі ХVІІІ ст.; мемуарах очевидців й істориків кавказьких війн початку ХІХ ст., матеріалах рязанських краєзнавців, листуванні Сковороди та М. Ковалинського. Сподіваємося, що цей матеріал поглибить наші уявлення про особистість друга й першого біографа Сковороди та допоможе, наскільки це можливо, висвітлити ставлення його родини до видатного українського філософа.

¹ С. Шевирьов помилково вказав 1757-й роком народження М. Ковалинського (1745 – 1807).

² З листа слобожанського поміщика А. І. Ковалівського від 2 квітня 1794 р. дізнаємося, що “живописець здешний Лукьянов” написав єдиний прижиттєвий портрет Г. Сковороди, якому на той час було сімдесят два роки. На портреті ж Г. Лук’янова подано образ Г. Сковороди приблизно тридцятирічного віку.

Михайло Ковалинський народився 16 (27) лютого 1745 р. в сім'ї священика Івана Ковалинського, що мешкала в Олексіївській фортеці Харківської губернії. Л. Махновець у книжці “Григорій Сковорода. Біографія” (1972) наводить такий запис про нього з відомостей учнів Харківського колегіуму за 1762/63 навчальний рік: “Алексеевской крепости, священника Николаевской церкви Иоанна, 18 лет” [13, 177].

Російський знавець генеалогії дворянських родів Рязані Ігор Риндін, автор випусків “Матеріалів з історії і генеалогії дворянських родів Рязанської губернії”, виводить генеалогію роду Ковалинських, оскільки М. Ковалинський деякий час пробув правителем Рязанського намісництва. Згідно з його фактами, Ковалѣнские – це російський дворянський рід, що йде від київського ловчого Станіслава Ковалѣнського, який 1670 р. брав участь у сеймі миру з Росією. Друге коліно цього роду представлене синами Вікторіном, Михайлом та Іоакімом; третє – козачим полковником і членом державної воєнної колегії Антоном Михайловичем Ковалѣнським, який мав двох синів – Петра та Іоанна [19].

Батько героя цієї розвідки священик Іоанн мав чотирьох синів – Михайла, Григорія, Івана та Петра Ковалѣнських. Історик російської літератури середини ХІХ ст. С. Шевирьов у біографічній довідці про М. Ковалинського, котрий цікавив його як четвертий куратор Московського університету [25], повідомляє, що освіту він отримав у Харківському колегіумі, а по закінченні впродовж 1766 – 1769 рр. там же й викладав курс поетики, після чого переїхав до Петербурга в сім'ю гетьмана України Кирила Григоровича Розумовського (1728 – 1803) як вихователь його дітей. Свій перший переклад повісті популярного в Росії тих часів французького письменника-енциклопедиста Жана-Франсуа Мармонтеля (1723 – 1799) “Випробувана дружність”, що входить до збірки “Повчальні оповідання” (“Nouveaux Contes Moraux”, vol. III), він присвятив Сковороді¹ (СПб., 1771) [6].

М. Ковалинський став супутником і наставником графа Олексія Кириловича Розумовського (1748 – 1822) під час його подорожування Європою 1772 – 1775 рр., унаслідок чого зміг завершити свою освіту у Страсбурзькому університеті. У цей період він написав дві оди – “Ода на новий 1774 год Екатерине II” (СПб., 1774), “Ода на день рождення Екатерины II, 21 апреля 1774 г.” та переклав із французької російською мовою твір “Записка Христини, королеви шведської, с примітками Д'Аламбера” (1774).

Після повернення з-за кордону М. Ковалинський робить воєнну кар'єру: у 1780-х рр. служить прокурором та секретарем Воєнної Колегії в чині генерал-майора. “Я имѣю, – пише він у листі до Сковороди від 7 жовтня 1785 р., – загородный дом от Питербурха на восьмой верстѣ, по Петиргофской дорогѣ, над морем, с рощею, с садом, с ранжереями, – гдѣ и живу всю весну, лѣто и часть осени, ѣзда в недѣлю раза два в город к должности, по утрам; а к деревенскому своему обѣду всегда возвращаюсь домой. Итак, в один день бываю в первѣйшей столицѣ русскаго міра и в самом глубоком уединеніи” [21, 479]. Знаємо також із листування М. Ковалинського зі Сковородою, що 1787 р. помер його єдиний семирічний син. Ігор Риндін повідомляє про двох синів Михайла Ковалинського – Севастіана й Ілля. Ілля Михайлович залишився продовжувачем роду, тож у семирічному віці, імовірно, помер Севастіан, а Ілля народився вже в 1790-х рр. Із дружиною Надією Михайлівною в нього склалися близькі і дружні стосунки, засновані на взаємопорозумінні й повазі: “Я имѣю друга в жене – сіе много. Имѣю челоуѣка мыслящего со мною – сіе утѣшительно” [21, 477], – писав Михайло своєму наставникові 1779 року.

¹ Переклад цієї повісті підписаний ініціалами “М. К.”.

1793 року, невдовзі після смерті президента Воєнної Колегії князя Григорія Потьомкіна (1739 – 1791), вибухнув скандал: Катерина II звільнила М. Ковалинського від службових обов'язків із формулюванням “за крадіжки й хабарництва”, як то видно з листа державного діяча та головнокомандувача в Москві графа Федора Ростопчина (1763 – 1826) до графа Семена Воронцова (1744 – 1832) від 22 лютого 1796 р. [18, 299]. Із цього ж джерела відомо, що Адріан Грибовський (1767 – 1834), також виходець із Малоросії, котрий на той момент був головою канцелярії Платона Зубова (1767 – 1822), клопотав про скасування цієї судової справи, після чого М. Ковалинський був призначений правителем Рязанського намісництва з переводом із чину генерал-майора в таємного радника. Під час перебування на цій посаді, як свідчить російський учений Михайло Лепехін, 1797 р. він керував придушенням бунту працівників заводу Петра Хлебнікова Іст'їнського чавуноливарного заводу на Рязанщині [див.: 11]. Завдячувати клопотанню М. Ковалинський мав своєму братові Григорію, що приятелював з А. Грибовським. Граф Федір Ростопчин уважав, що останній зловживає своєю посадою, адже, як і решта секретарів Зубова (Альтесті й Рібас), був “рідкісним негідником”. Слід визнати, що головнокомандувач мав рацію у своїх негативних оцінках: 1798 р. А. Грибовський сам потрапить під суд за звинуваченням у крадіжках естампів, картин, антикваріату з колекції Таврійського палацу та інших злочинах (присвоєння казенних земель і кріпосних на 31780 рублів) і до смерті Павла I перебуватиме під наглядом поліції [див.: 10].

Імператор Павло I, який намагався позбутися оточення й фаворитів своєї матері Катерини II, відкликав М. Ковалинського з Рязані (якого міг знати через Олексія Розумовського, свого друга років юнацтва) і 25 квітня 1801 р. призначив на посаду четвертого куратора Московського університету¹ [див.: 9]. Але невдовзі, у листопаді 1803 р., за нез'ясованих обставин уже наказом імператора Олександра I М. Ковалинський був звільнений із посади куратора разом з іншими членами правління університету – князем Олександром Голіциним (1773 – 1844), Павлом Голенищевим-Кутузовим (1767 – 1829), директором Іваном Тургенєвим (батьком декабриста Миколи Тургенєва) і членами університетської канцелярії [26, 321]. Можемо припустити, що рішення імператора було пов'язане з масонською діяльністю керівництва університету, боротьба з якою знову починала набирати обертів на початку XIX ст. Належність М. Ковалинського до масонської ложі зафіксував С. Шевирьов, а входження до неї решти представників правління університету не приховується в документах епохи.

Останні три роки М. Ковалинський провів у відставці у своїх маєтках під Петербургом – Дєдове (Харківська губернія) та Хотетове (під Орлом). Відомий російський мемуарист і письменник Степан Жихарев, виходець із Данківського повіту Рязанської губернії, залишив у своєму щоденнику від 4 лютого 1805 р. такий спогад про останні дні учня і приятеля Сковороди: “Іздили з Хом'яковим до М. І. Ковалинського, що був за покійного государя нашим рязанським губернатором. Я бачив його малим і тепер був радий познайомитися з ним ближче. Він розумна, приємна і привітна людина, хоча коли він був губернатором і не те про нього казали; але інші часи – інші звичаї. Він, здається, схильний до містики. Обіцяв із часом позичити мені твори Сковороди, який був його наставником. Манускрипт цих творів постійно в нього на столі перед очима. Я просив дозволу подивитися кілька сторінок у той час, як він розмовляв з іншими, і натрапив на якусь статтю під назвою “Потоп Зміїн”. Нічого не зрозумів” [8, 45] (Тут і далі переклад із рос. мови мій. – Т. Ш.).

¹Дата призначення відома із джерела: ОР РГБ. Ф. 178. © 4771, л. 77.

До кінця своїх днів М. Ковалинський залишався відданим Сковороді як духовному наставникові, зберігав і популяризував його праці. М. Лепехін небезпідставно вважає, що саме через його посередництво твори Сковороди набули поширення в масонському середовищі Санкт-Петербурга й Москви, бо список укладеної ним біографії мислителя “Жизнь Григорія Сковороды” входив до складу четвертої книги масонського рукописного зібрання “Дзеркало світу” як частина масонської “Герметичної бібліотеки” [див.: 11]¹. За життя М. Ковалинського були також уперше надруковані окремі сковородинівські роботи: діалог “Наркісс” (анонімно, за посередництва наближеного до масонських кіл російського письменника, історика й перекладача українського походження Михайла Антоновського (1759 – 1816)) у книжці “Бібліотека духовная, содержащая в себе дружеские беседы о познании самого себя” (1798) та уривки з лекційного курсу “Начальная дверь ко христіанскому добронравію” в журналі “Сионский вестник” (Ч. 3, 1806) з короткою запискою від редактора й засновника цього видання масона-мартиніста Олександра Лабзіна (1766 – 1825).

М. Ковалинський помер 6 (18) червня 1807 р. в Москві, де, як пише М. Лепехін, був похований у Симоновім монастирі. Мусимо констатувати, що його біографічний портрет далекий від традиційних уявлень про “хорошого хлопчика”, “успішного випускника” Харківського колегіуму. Імперський державний діяч інколи не втримувався перед спокусами світу, гонитвою за наживою й був, за його власним зізнанням, “потопляем бурєю житейскою і вовлечен в бездну сует и міра” [21, 478], “удручен, изможден, изтощен волненіями свѣта” [21, 467], дарма що його вчителем був Сковорода, якого він поважав усе життя.

*Homo sum et nihil humani a me alienum puto*² – усе людське було властиве і Сковороді, особливо за часів юнацтва, у період становлення його як особистості. У молодості він не ігнорував студентські вечірки, у чому й зізнається в ранніх листах до М. Ковалинського (у перекладі з лат. Петра Пелеха): “знаю, який спокусливий шлях юності”, “мені відома вдача юнаків”, “Ах! Skorистайся хоч моїм досвідом!”, “О, який я був дурний, що завдав таку шкоду своєму здоров’ю, піддавшись у молодому віці впливові дуже розбещених товаришів”, – писав він [21, 250, 252, 290], а стан глибокого непробудного сну, в якому його було доставлено в Каврай під час вимушеного повернення, як припускає Л. Махновець, найімовірніше, був викликаний алкогольним сп’янінням [13, 129]. Слідування ж античному принципіві *perficite te!* (удосконалюйте себе!) сприяло формуванню і становленню такого образу мислителя, яким ми його знаємо, – овіяного романтичним ореолом мандрівного мудреця й високоморальної людини, що дотримувалася чудового вислову Платона: “Для мене немає нічого важливішого, ніж бути чи стати кращим” [21, 259]...

Після смерті Сковороди 29 жовтня (за старим стилем) у с. Іванівка (нині Сковородинівка) Харківської губернії вже 8-го листопада М. Ковалинський, який перебував у своєму маєтку Хотетове під Орлом, дізнається про смерть учителя і складає епітафію. 9 лютого 1795 р. (тобто через чотири місяці після події) він завершує вже згадану біографію “Жизнь Григорія Сковороды”. М. Лепехін наголошує, що ця праця багато в чому забезпечила інтерес до особистості і творчості Сковороди: “У кінці XIX ст., – пише вчений, – біографія Сковороди почала розглядатися чи не як більший вияв духовних шукань, ніж його власні праці. Якщо для Л. М. Толстого і твори Сковороди, і його життєпис, укладений К[овалинським], мали однакову цінність <...>, то для наступних поколінь

¹У своїй електронній публікації М. Лепехін посилається на таке джерело: РГБ, ф. 237, № 46.

²Я людина, і ніщо людське мені не чуже (Теренцій).

життєтворчий досвід наслідування Христа вже уявлявся більш значущим. Через родинну спадкоємність (нащадком К[оваленського]. був поет С. М. Соловйов) учення Сковороди у викладі К[оваленського] значно вплинуло на Андрія Белого й В. Ф. Ерна, що жили в Дєдовє” [див.: 11].

Як зазначалось, обставини життя і творчості Сковороди стали предметом наукового інтересу майже століття по його смерті, після передачі онуками М. Ковалинського Московському Публічному й Румянцевському музеям його колекції автографів і листів Сковороди. За життя твори мислителя знало обмежене коло близьких людей, а його філософські діалоги, вірші та байки поширювались у списках по Слобожанській Україні. Частково зібрання праць Сковороди побачило світ 1861 р. (СПб., друкарня І. Лисенка), вийшовши з невеликою передмовою без жодних коментарів. До того ж з'являлися друком лише окремі твори та розрізнені й суперечливі відомості біографічного характеру в періодичних наукових виданнях. Вибірково з ними знайомилися в Санкт-Петербурзьких салонах за посередництвом М. Ковалинського.

Про життя братів М. Ковалинського вдалося з'ясувати кілька цікавих фактів, які, на жаль, не всіх їх характеризують із кращого боку.

Ім'я Григорія Ковалинського кілька разів зринає в перших листах Сковороди до Михайла: маленький Грицько виконував роль листоноші. “Саме коли кінчив писати про сміх, – пише Сковорода в листі від вересня 1762 р. (у пер. Петра Пелеха), – прибув наш тричі жаданий Гриць, якого я з охотою обійняв” [21, 234]. В інших листах цього ж періоду Сковорода часто передає свої вітання маленькому Грицькові або просто згадує про нього (листи № 43, 96 у виданні 1973 р.).

Після отримання освіти Г. Ковалинський також просувається кар'єрними сходінками при царському дворі, що у другій половині XVIII ст. без особливих труднощів робили високоосвічені вихідці з України. Адріан Грибовський, Платон Зубов – таким було відоме нам коло його знайомств, що свідчить про освоєння Григорія в інституті фаворитизму, який склався при дворі Катерини II. Він став власником земельних наділів у Таганрозі та Ростовській області. На офіційному сайті селища Ряженское Таганрозького округу Ростовської області повідомляється, що воно було засноване 1776 р. воєнним комісаром і надвірним радником (що відповідало воєнному чину підполковника) Григорієм Івановичем Ковалинським. Селище займало 34 десятини землі, а за переписом 1782 р. налічувало 162 мешканці. На сайті розміщений витяг із “Матеріалів для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії” (1880), в якій значиться: “...Урочище Ряженое, на просторстві 3300 десятин околичной землі, около 1776 года, получил в ранговую дачу Кригс-комиссар Коваленский и осадил здесь село Ряженое...” [див.: 15]. Сам Г. Ковалинський, ідеться далі, проживав у Таганрозі, а вздовж берега Азовського моря отримав ще 30 десятин землі. Ігор Риндін у витягу про родовід Ковалинських зазначив, що Г. Ковалинський був “Коллежский ассессор. Предводитель дворянства Мариупольского уезда Екатеринославского наместничества” [див.: 19].

1781 року Сковорода гостював у Григорія в Таганрозі, про що свідчить написаний звідти лист (№ 109) до Степана Курдюмова. “Мудрий старчик” повчав свого вихованця й пізніше. 1788 р. він надіслав йому листа в Таганрог (№ 114), в якому закликав утримуватися від тілесних спокус і пам'ятати про важливість духовного спокою. Григорій і Михайло Ковалинські піклувалися про свого наставника до кінця його життя. Вони листувалися з ним, постійно

запрошували до себе й неодноразово передавали йому гостинців: скрипку (у 1779 р.), флейттраверс “слоновой кости” (у 1785 р.), флейту (після 1787 р.), окуляри, трубку, сир, рибу, вино, тютюн тощо, як то видно з їхнього листування. Сковорода до кінця життя зберіг прихильне ставлення до Г. Ковалинського, про що свідчать такі звернення до нього, як “найжаданіший для мене Григорію” (№ 114), “найдорожчі для мене в господі особи” (№ 115).

Про третього брата Михайла – Івана Івановича Ковалинського відомо не багато: у виписці І. Риндіна значиться, що той був “Коллежский ассессор. Мариупольский городничий” [див.: 19]. А от про Петра Івановича Ковалинського, який почав кар’єру як “премьер-майор Харьковского легкоконного полка” [див.: 19], знайшлося багато історичних свідчень, пов’язаних з його діяльністю у Грузії в період приєднання цієї країни до Російської імперії. Саме П. Ковалинський невдовзі після смерті грузинського царя Георгія Іраклійовича смутного 1801 р. волею долі прийняв на себе керування країною замість законного нащадка царевича Давида Багратіона, котрому на початку таємних переговорів між Георгієм XII та Павлом I про повноцінне входження Грузії до складу імперії передбачалася як мінімум посада генерал-губернатора грузинської провінції зі збереженням титулу царя. Викладаючи деталі цього призначення, зазначимо, що не беремося судити російсько-грузинські стосунки тих років. Сучасні російські історики давно визнали помилки імперської політики у грузинському питанні, які призвели до затяжних і виснажливих кавказьких війн XIX ст. Нас у цьому контексті цікавлять лише дії П. Ковалинського, до рук якого перейшло повновладне управління новоствореною Грузинською губернією. Однак, щоб зрозуміти мотивацію його вчинків, довелося зануритися в найдрібніші деталі тих історичних подій, долучаючи щоденники російських генералів кавказьких війн (Сергій Тучков), праці воєнних істориків XIX ст. (Микола Дубровін, Василь Потто), іншу інтерпретаційну літературу (Зураб Авалов, Яків Гордін, Семен Есадзе й ін.).

Обставини прибуття восени 1799 р. довгоочікуваного в Тифлісі посольства представників Російської імперії для затвердження грузинського царя Георгія XII на престолі передаємо за свідченнями воєнних істориків XIX ст. Миколи Федоровича Дубровіна (1837 – 1904) та Василя Олександровича Потто (1836 – 1911). Вони докладно описують місію прибулих для постійного перебування у Грузії командувача Кавказькою лінією генерал-лейтенанта Карла Федоровича Кноррінга, генерал-майора Івана Петровича Лазарева зі своїм сімнадцятим єгерським полком та повноважного міністра Російської імперії статського радника Петра Івановича Ковалинського. Делегація везла новому грузинському цареві Георгію Іраклійовичу, котрий законно вступив на грузинський престол після смерті свого батька 1798 р., імператорську інвеституру, яку, за трактатом 1783 р.¹, держава-сюзерен мала надіслати на підтвердження своєї подальшої підтримки. Після прибуття довгоочікуваного посольства, свідчить В. Потто, “полк зробив при цьому, – як доносив Ковалинський, – “фигуру преизрядную” і вступив у Тифліс під грім гармат і радісний передзвін. Увесь шлях, яким просувався полк, і самі вулиці міста заповнила маса народу, а вікна й дахи тифліських будинків були наповнені глядачами. Народ радів сердечно і щиро” [див.: 16].

¹Ідеться про Георгіївський трактат 1783 р. – дружній договір Росії та грузинського царства Картлі-Кахетії, підписаний у м. Георгіївську. На умовах повної внутрішньої автономії грузинський цар Іраклій II визнавав покровительство Росії, відмовлявся від проведення самостійної зовнішньої політики, зобов’язувався служити своїми військами російській імперії. Катерина II зобов’язувалася зберігати цілісність кордонів Картлі-Кахетинського царства.

Для ілюстрації плачевного стану, в якому перебувала Грузія після набігів персів, турок і лезгинів, згадаємо враження від тогочасного Тифліса російського генерал-майора Сергія Олексійовича Тучкова (1767 – 1839), котрий до того ж був очевидцем подій тих років, прибувши зі своїм полком у місто навесні 1801 р. У своїх “Записках 1766 – 1808” він зазначив: “...Тифліс видався мені купою каміння з двома вулицями, якими ще можна було проїхати. Але будинки і на них переважно були розорені. Від палацу царського залишилися самі лише ворота, решта зруйнована вщент. Нашестя Агі Магомета-хана, шаха персидського, наприкінці царювання Катерини II <...> було причиною цього нищення” [24, 186]. Слід зауважити, що мемуарист напише і про неабияке вміння, хист і смак місцевих архітекторів і будівельників, які в короткий строк споруджували будинки й палаци із довершеністю, перейнятою від грецьких майстрів.

Прийом російської делегації 5 грудня напередодні офіційної коронації останнього грузинського царя Георгія XII¹ відбувся з небаченою розкішшю. Гості влаштували презентацію дорогоцінних подарунків, якими розпоряджався міністр Ковалинський: малиновий оксамитовий трон з масивним золотим оздобленням, царське крісло, горностаєва сукня для цариці із діамантовою прикрасою, державний штандарт із зображенням двоголового російського орла, царська порфіра із розшитими на ній грузинськими та російськими гербами, оздоблена золотом шабля, корона, скіпетр і держава², коштовні персні, годинники, хрести тощо для всіх членів царського дому. Найпершим із них були пожалувані й діамантові ордени: святого апостола Андрія Первозванного цареві Георгію Іраклійовичу; святої великомучениці Катерини цариці Марії Георгіївни та орден святої Анни 1 класу для цесаревича Давида. Після дев'яти гарматних пострілів почалася парадна хода повноваженого представника російського імператора. П. Ковалинський тримав у руках кредитивну грамоту Павла I, їхав у парадному одязі, на багато вбраному коні, у супроводі царських церемоніймейстерів, тифліської влади, хору музикантів і блискучого конвою [7, 253-255]. Він урочисто оголосив, що Всеросійський імператор Павло I приймає Грузію під свій найясніший захист, затверджує Георгія XII законним володарем грузинського царства, а його старшого сина, світлішого царевича Давида Георгійовича – майбутнім його спадкоємцем...

12 грудня 1799 р. грузинський цар присягнув на вірність російському імператорові з визнанням його верховних прав над царями Кахетії та Картлі. “Не зайвим буде додати, – пише В. Потто, – що до складу долученої до Росії Грузії входили на той час Картлі, Кахетія, частина Сванетії, яка поділялася на Тріолетську й Барчалінську області; Грузії належали ж тоді Казахська, Бомбакська й Шамшадальська провінції, населені татарами, і землі гірських народів: осетин, тушин, пшавів і хевсурів” [див.: 16].

Як російський міністр П. Ковалинський у маленькій розореній країні, яку не втомлювалися спустошувати і грабувати з усіх боків ворожі іновірці, був представником великої й непохитної імперії, гаранта безпеки й майбутнього процвітання Грузії. Відтак довір'я й пошана до нього з боку царя та його наближених не мала меж. Однак далеко не таким було ставлення до них російського міністра. “Ковалинський, – запевняє М. Дубровін, – як представник політики і внутрішнього управління царством був людиною честолобною і владолюбною <...>. Він їхав у Тифліс не як посередник, а як губернатор

¹У записках С. Тучкова та В. Потто грузинський цар іменується Георгієм XIII.

² Власні царські регалії грузинського царя були викрадені під час останнього нападу персидського Агі Магомета-хана.

або господар. Слабкість країни, м'якість характеру Георгія давали видам Ковалинського канву, на якій він думав вишивати свої візерунки. Знаючи, що не зустрине жодної перешкоди з боку туземців до приведення у виконання своїх честолюбних видів, він побоювався лише стороннього впливу будь-якої особи" [7, 259]. Такою особою став, за свідченням істориків, генерал Лазарев. Штатський чиновник постійно ворогував з генерал-майором, на тлі якого виглядав людиною незначною й корисливою: "Його [Ковалинського] характер, – зазначає В. Потто, – ясно характеризується таким фактом: дізнавшись, що цар призначив Лазареву однаковий з ним оклад столових грошей, по десять рублів на добу, він зважив за можливе вказати царю на невідповідність подібного призначення й наполегливо вимагав для себе як представника государя подвійного окладу. Лазарев, очевидно обурений такою нахабною і дріб'язковою претензією, зовсім відмовився від свого утримання, і Ковалинський уже не мав більше приводу скаржитися й мав залишитися при своїх десяти рублях" [див.: 16].

Ковалинський робив усе, щоб розсварити Георгія XII і генерала Лазарева, усіляко наголошуючи на своїй першості. Щоб задовольнити власні амбіції, він також вимагав, аби йому як представнику Росії війська віддавали честь, у чому йому рішуче відмовив генерал-майор Іван Лазарев. Останній, пишуть історики (Дубровін, Потто), "високо й чесно тримав російський стяг на чужій землі", задовольнявся малим, за що його неабияк поважали грузини. Ковалинський, навпаки, активно втручався в питання внутрішнього керування державою, в усі розпорядження царя, інтригував, виходячи зі своїх особистих інтересів. Цікаво, що генерал Сергій Тучков, який, на відміну від процитованих істориків, був самовидцем описуваних подій, навпаки, далекий від ідеалізації І. Лазарева: "Він був доволі хоробрий, чесний та добрий, але мав дещо у характері своєму, що багатьом не подобалося. Він був надто підозріливим, при цьому не в міру принижував себе перед начальниками, чого навзаєм вимагав і від підлеглих. Прагнув підпорядкувати собі частини справ, що не належали йому, втручався інколи в них, не терпів тих, кому такі, зокрема, були доручені. <...> По прибуттю моєму в Тифліс знайшов я його вже в незгоді з царевичем Давидом, з яким до того він був у дружбі. А також зробився він і великим неприятелем бувшого там міністром г. Ковалинського, винятково через те, що головнокомандувач Кноррінг мав до нього довіру" [24, 187-188]. Про П. Ковалинського, навпаки, Тучков пише спокійно і стримано.

Грузія активно шукала протекторату Росії за складних часів державної смуги в імперії та повного безладу у власній країні. Справжня криза насала після смерті царя Георгія XII 28 грудня 1800 р. Украй невдоволені втратою прав на престолонаслідування зведені брати й дядьки грузинського царя, які після його смерті оскаржували право царевича Давида на грузинський престол, увійшли у зносини з турками та персами, після чого в листопаді 1800 р. збройні сили генералів І. Лазарева та В. Гулякова блискуче розбили війська Омар-хана Аварського. Однак високий авторитет російського війська, утримання котрого, до речі, було вкрай злиденним через неорганізованість і зловживання грузинської адміністрації, постійно підривався внаслідок загарбницької діяльності чиновного апарату, представники якого думали лише про самозбагачення.

Країна Георгія XII була зруйнована, армія неозброєна, населення бідувало, повний розбрат спостерігався й у царському домі, тому єдиний вихід він бачив не у васальній залежності від Росії, а в повноцінному входженні до її складу. Ясна річ, за умов збереження царської гідності династії Багратидів. Крім цієї головної вимоги, яку цар просив йому письмово підтвердити імператором, він

сформулював ще 17 “прохальних пунктів” стосовно перспектив організації внутрішньої та зовнішньої політики, як-от: залишити престол і царські титули панівної династії та затвердити царевича Давида спадкоємцем; перехід царя на “жалованье” із передачею доходів грузинського царства в казну імперії; воєнне облаштування країни; перспективи розробки срібних і золотих копалень; чеканка монет із зображенням гербів Росії та Грузії; проекти зовнішньої політики тощо.

Таємні перемовини велися з вересня 1799 р. Наприкінці квітня 1800 р. повноважні послы Георгія XII князі Герсеван Чавчавадзе, Георгій Авалов та Еліазар Полавандов прибули до Санкт-Петербурга для офіційних переговорів. Результатом стало укладання угоди на умовах Росії, яку необхідно було підписати Георгію XII, після чого мала відбутися легітимна ратифікація. Однак послы прибули до Тифліса вже після смерті свого царя, а відтак офіційна двостороння угода не була підписана. Водночас Павло I ще 18 грудня 1800 р. поспішив укласти маніфест про возз'єднання Грузії та Росії, який так і не був ратифікований грузинською стороною, та, незважаючи на це, був проголошений 18 січня 1801 р. Від імені імператора міністр іноземної політики граф Ростопчин оголосив Герсевану Чавчавадзе, котрий перебував у Петербурзі, що на знак своєї милості імператор призначить старшого із царського дому Багратидів правителем Грузії під іменем намісника або царя [7, 357], але кого він мав на увазі – не ясно. У листопаді 1800 р. Карл Кноррінг отримав від Павла I наказ, “чтобы до получения отъ Насъ соизволения даже не было приступаемо къ назначеню преемника на царство Грузинское” [17, 312], а в рескрипті до Кноррінга від 20 січня 1801 р. імператор писав так: “Я хочу, щоб Грузія була губернією, і так в той же час поставте її у зносини з сенатом, а у духовній частині з синодом, не торкаючись їх привілеїв. Губернатором нехай буде хтось з царської крові, але під вами, і хай буде шефом тамошнього гусарського полку” [7, 359]. Як бачимо, Павло I не думав вводити радикальні зміни, реформувати грузинську церкву, але його зневажливе “хтось із царської крові” свідчить про відповідне ставлення до умов грузинської сторони. Решта представників династії мала виїхати на службу в Росію зі збереженням усіх почестей, належних їхньому високому роду.

Далекий від інтриг імператорського двору й заклопотаний лише визнанням своїх прав на грузинський престол у династичному конфлікті Багратидів, який загострився після його одруження з вірменкою, Давид Георгійович одразу ж по смерті свого батька в січні 1801 р. приступив до управління царством. 30 грудня 1800 р. він передав генералові Лазареву лист, підписаний 22 кахетинськими князями та некресським митрополитом, в якому підтверджувалося їх бажання бачити Давида своїм царем [7, 354]. Після оголошення в Тифлісі маніфесту Павла I про приєднання Грузії до Росії на “вічні часи” Давид поспішив відправити грамоту подяки імператорові, підписану його прихильниками. Новина була прийнята народом радісно, з урочистою хресною ходою, яку очолювали генерал Лазарев і царевич Давид. Брати останнього – Іван, Михайло та Баграт 9 березня виїхали на службу в Росію, 15 березня до них приєднався царевич Міріан Іраклійович, а 12 травня вони дісталися Петербурга. Тим часом Карл Кноррінг офіційно представив у Петербурзі проект майбутнього політико-адміністративного уряду країни, в якому “з міркувань здорової політики” не знайшлося місця для посади грузинського царя. Як свідчать історики XIX ст., саме він заявив про небажання грузинського народу взагалі мати над собою царя, на що отримав схвалення новоствореної Державної ради на подальші в цьому напрямку дії. Він прибув до Тифліса 24 травня 1801 р., усунув від влади Давида й утворив тимчасовий уряд із грузинської знаті під головуванням генерал-майора Лазарева.

Царевич Давид на той момент мав чин генерал-лейтенанта, був командувачем Преображенського полку російської гвардії [24, 186-187], тож накази головнокомандувачів звик виконувати. Однак у захваті від цього він, звісно, не був. Карл Кноррінг нічого не хотів і чути від Давида, що все зроблене його батьком для возз'єднання мало єдину мету – збереження права наслідувати грузинський престол його старшим сином. “Ти бачиш, що робиться з Грузією, – казав Давид єреванському хану, який також надумав був шукати російського покровительства, – так і тебе виженуть” [7, 404], після чого генерал Лазарев заборонив йому втручатися у справи зовнішньої політики. Обурювало Давида й те, що він та всі члени царського дому мають у примусовому порядку назавжди залишити свій рідний край.

Відсутністю офіційного двостороннього акту добровільного приєднання Грузії на умовах Росії або акту зречення від престолу грузинського царя пояснюються вагання імператора Олександра I прийняти Грузію до складу імперії під час численних засідань Державної ради весни-літа 1801 р., на які грузинських послів не допускали. Однак, незважаючи на різку критику цього проекту орієнтованими на європейську законодавчу практику міністрів Віктора Кочубея, Семена Воронцова, Адама Чарторижського, Державна рада ухвалила позитивне рішення 8 серпня 1801 р., на основі чого Олександр I підписав відповідний маніфест 12 вересня 1801 р. У підготовленому Платоном Зубовим “Положенні про управління Грузією” серед розлогіх рекомендацій до проведення адміністративних реформ зі створення округів і повітів у Грузинській губернії, способу керування ними та характеру проведення зовнішньої політики згадано й Петра Ковалинського, якого “за здатності його і за місцеву того краю мови знання” було призначено правителем Грузії. У цьому ж документі міститься й розпорядження “для заспокоєння краю” відправити всіх членів царського дому в Росію, де вони зі збереженням усіх почестей, належних їх високому роду, отримають пенсію, який відповідає їхнім доходам у Грузії.

Князь Андронніков писав у листі від 12 жовтня 1801 р., що коли грузинським посланцям був оголошений зміст маніфесту, то всі вони, не погодившись із ним, подали звернення до імператора, в якому просили щонайменше отримати згоду на ратифікацію цього документа членами царського дому Грузії, що перебували в Петербурзі [7, 420]. “Становище країни, – коментує цей факт М. Дубровін, – уявлялося таким відомим і ясним, що влада наша не знайшла за необхідне поставити якоесь питання” [7, 420]. Князь Чавчавадзе із жалем писав у листі до своїх родичів, що не виконав жодного доручення Георгія XII: “Царство знищили, та і в піддані *нас не прийняли*¹. Ніякий народ так не принижений, як Грузія...” [7, 432]. Марно царевич Давид восени 1801 р. збирав у Тифлісі печатки грузинських князів на підтвердження їхнього бажання мати його своїм царем. Безрезультатно збирала підписи й інша група князів на затвердження духовного заповіту царя Іраклія II з надією бачити царевича Юлона Іраклійовича правителем Грузії.

Як міг вплинути міністр Ковалинський на рішення Георгія XII відрядити послів із нотою прохань щодо входження Грузії до складу Російської імперії? Здається, ніяк. За твердженням М. Дубровіна, через його відверте інтриганство цар перестав йому довіряти й готував чергове посольство до відправлення без звичних із ним консультацій [7, 266-268]. З наведених документів у фундаментальній праці цього воєнного історика видно, що через численні скарги та суперечливі донесення П. Ковалинського наказом від 11 червня 1800 р. Павло I ліквідував посаду міністра в Тифлісі та відкликав свого

¹Як свідчить М. Дубровін, усім членам царського дому призначили пристойне утримання, але жити запропонували в будь-якому губернському центрі на вибір: Калузі, Курську, Києві, Харкові тощо.

дипломата з апаратом його чиновників у Санкт-Петербург. Ще в серпні 1800 р. після передачі справ І. Лазареву той покинув Грузію, але не на завжди, а для того, щоб повернутися переможцем... Як уже зазначалося, у маніфесті від 12 вересня 1801 р. він був офіційно призначений губернатором Грузії, куди і прибув з іншими чиновниками наступної весни.

12 квітня 1802 р. в Тифлісі було проголошено маніфест Олександра I, приведено грузинський народ до присяги, а невдовзі відбулося офіційне відкриття роботи нової грузинської влади. Ці сухі факти набувають зовсім іншого змісту з висвітлення обставин, за яких відбувалися ті події. М. Дубровін пише, що зібрані навколо церкви князі, знатні особи та інші жителі Тифліса були оточені військами “аки штурмом”, і в такому стані здійснювати присягу [7, 444]. В. Потто не приховує свого жалю від цих дій: “На жаль, – пише він, – Кноррінг не належав до тих людей, що мають дар викликати до себе довіру народу, і відразу ж спалював самий смисл добровільного приєднання Грузії, надав йому вигляд якогось насилля. <...> Ця груба міра й перестороги, нічим не викликані з боку народу, глибоко образили грузинів, які не захотіли присягати під загрозою багнетів і розійшлися по домівках. Тоді, за наказом Кноррінга, значніші грузинські князі і дворяни були заарештовані, і ці ув’язнення ще більше обурили грузин” [див.: 16]. Генерал-майор Тучков, котрий керував безпекою на церемонії проголошення маніфесту Олександра I, натомість пише, що обряд присяги на вірність і підданство престолу Російському, де були присутні всі члени царського дому й найзначніші мешканці, “окончился без мал’йшого зам’шательства” [24, 191], хоча факти арештів та обставини здійснення присяги жваво обговорювалися в листах російських міністрів того часу.

Невдовзі відбулося урочисте відкриття нового правління Грузинською губернією. За свідченням С. Тучкова, П. Ковалинський удруге прибув із Санкт-Петербурга як офіційний правитель Грузії не сам, а зі своїм *братом*, призначеним на посаду віце-губернатора краю. Хто це був – Михайло, Григорій чи Іван Ковалинський, автор цього дослідження напевне не знає. Михайло перебував тоді на посаді четвертого куратора Московського університету (нагадаємо, що він пробув на ній із 25 квітня 1801 до листопада 1803 р.); Іван “засвітився” в історичних документах лише як “маріупольський городничий”; залишається Григорій, близький до кола досвідчених у грузинських справах Платона й Валеріана Зубових.

У день офіційного відкриття роботи Верховного Грузинського Правління брати Ковалинські мали стати свідками дивного природного явища, яке С. Тучков описав у найдрібніших деталях. З ранку того дня перед проведенням урочистих заходів він почав розташовувати війська з обох боків дороги від міських воріт до дому головнокомандувача. За “найяснішої” погоди генерал-майор відчув під землею глухий удар із ревінням. Земля поблизу лівого флангу батальйону, охопленого панікою, піднялася з камінням і глиною в повітря не менш як на десять сажень. За цим з’явився такий же ж заввишки водомет на всю ширину отвору. Вода миттєво впала у створене нею провалля шириною з п’ять футів, звідки ще деякий час було чути її ревіння. Разом із Кноррінгом, котрий усе бачив з вікна, Тучков зібрав усе мотуззя, яке разом становило не менш ніж сто сажень, і спутив його у прірву, прив’язавши каміння. До дна урвища, пише він, вони так і не змогли дістатися [24, 191]... Природна аномалія, що сталася на території Тифліса в той день, коли малоросійські вислугуванці приступили до управління Грузією у присутності прямих нащадків династії Багратидів (що півтора тисячоліття правила Грузією), принижених бідністю, послабленням країни й діями союзника, не могла не вразити обурених грузин, а то й змусити перехреститися природно схильних до містики братів Ковалинських... Утім, як

свідчать очевидці, урочисті заходи відбулися спокійно й завершилися обідом, балом та вечерею в головнокомандувача.

Події у Грузії йшли своєю чергою. У приміщенні Верховного Грузинського Правління в перші часи зберігалися знаки царської інвеститури, подаровані колись Георгієві XII. Відібрати їх у цариці Марії Георгіївни було доручено делікатному С. Тучкову, що він і зробив, як зізнається, не без труднощів етичного характеру. Цей наказ розлютив усі прошарки грузинського суспільства. Вдова останнього грузинського царя відмовилася повернути шаблю і два ордени, пожалувані колись її чоловікові, на володіння якими вона пізніше отримала дозвіл на найвищому рівні. З дарованими грузинському дворянству орденами вийшов й інший казус. Ще в листопаді 1801 р. Кноррінг повідомив царевичу Давидові, що йому був пожалований орден святого Олександра Невського, але Давид не отримав його через свою відставку. Натомість царевичу Вахтангові Іраклійовичу влітку 1802 р. був представлений орден св. Анни, але супровідна грамота була виписана на орден св. Олександра Невського. Царевич Вахтанг, констатує М. Дубровін, “прийняв це за своє приниження та як відчутну образу” [7, 446].

Росія вкладала величезні гроші в розбудову нової губернії. Кошти перебували в розпорядженні губернатора краю та його помічника. Як пише М. Дубровін, Ковалинські виклопотали собі право змінювати інструкції з облаштування губернії згідно із ситуацією й не мали над собою “прокурора”-аудитора. Але такі довгоочікувані російські інвестиції та відчутні зміни на краще у благоустрої краю довго не могли примирити патріархальну свідомість традиційного суспільства Грузії з новим способом управління. До справи про бунт було долучено звернення 69 грузинських дворян до імператора, в якому вони від імені всіх кахетинських жителів, духовних і світських, “на колінах стоячи”, благали Олександра I повернути їм царя замість встановленого “республіканства на французький лад”. Інше прохання, підписане 21 червня 1802 р., грузинські дворяни адресували генералові Василю Гулякову, очевидно, втративши повну довіру до головнокомандувача Кноррінга, генерала Лазарева та обох Ковалинських. Воно сповнене обурення діями управлінців із наведенням прикладу перебування Грузії під владою Туреччини, Персії чи Дагестану, упродовж якого завойовники ніколи не відміняли в них царського звання, князівства й архієрейства, незважаючи на те, що покорителі були язичниками. Наслідком цієї діяльності став новий сплеск ініційованих губернатором Ковалинським суцільних арештів верхівки грузинської знаті.

З такими труднощами тривав процес воз’єднання Грузії з Росією. Оскільки ж характер російської державності передбачав рівне підкорення всіх її частин владі, надії грузинської верхівки на збереження традицій власної державності та привілеїв не могли збутися. Сучасний російський історик Яків Гордін наголошує, що задана ще Петром I завойовницька свідомість Росії була заснована на прагненні жорстко вводити долучені території в єдину регулярну систему за повного ігнорування органіки процесу. Для порівняння він наводить характер дій англійців під час колонізації земель, основною стратегією яких був нагляд англійських емісарів і регулярних військ за місцевою владою та невтручання в місцеві культу, що зумовило прийняття й затвердження англійського права на завойованих територіях. Примирення давало змогу *поступово* вводити необхідні владі адміністративні реформи, які й так відбувалися не без проблемних ситуацій. Не здатні ж проводити гнучку політику й раціональну тактику під впливом стійкої інерції імперської експансії, російські генерали не розбиралися, хто правий, а хто винний, і завжди зверталися до випробуваної методи тотального придушення [див.: 5]. Англійський історик

Моше Гаммер стверджує, що головна проблема Росії в завоюванні Кавказу мала психологічний характер і полягала насамперед у зверхньому ставленні до горців як до “басурманів”, “азіатів”, “татар”, що завжди були в росіян лайливими словами [див.: 4].

Таким чином, на тлі величезного кредиту довір'я, який мала Росія, Грузією прокотилася хвиля гіркого розчарування. Основною проблемою при цьому було усунення від управління країною нащадка Багратидів і депортація членів царського дому в Росію. У ніч примусового від'їзду вдова останнього грузинського царя Марія Георгіївна у відчаї зарізала кинджалом генерала Івана Лазарева, який прибув за нею...¹ Діти престарілої цариці Дарії тікали хто куди – в Імеретію, Туреччину, Персію чи йшли простонеба в гори.

Після підписання маніфесту від 12 вересня 1801 р. у новий штат чиновників, що відряджалися з Ковалинським у Грузію, потрапив ще один наш земляк, майбутній російський письменник українського походження Василь Трохимович Наріжний (1780 – 1825). Він залишився відомим в історії російської літератури як “перший романіст”. Однак цей насправді високий титул ніяк не вплинув на гідне визнання цього письменника за його життя і в сучасності. Видання його творів вийшло невдовзі по смерті автора, але впродовж XIX ст., крім добірки рецензій та праці Надії Білозерської [див.: 2], воно залишилося поза науковим інтересом. У XX ст. йому було присвячено кілька академічних розвідок (Юрій Манн, Павло Михед, Валеріан Переверзєв, Микола Степанов та ін.), проте без монографічного студіювання. Сплеск зацікавленості творчістю В. Наріжного на початку XXI ст. зумовлений потужним сатиричним контекстом його творів, бароковими та бурлескними традиціями національної літератури, описами українського побуту кінця XVIII – XIX ст. тощо. В. Наріжний працював в управлінському апараті губернатора Грузії впродовж 1802 – 1803 рр. Під впливом кавказьких вражень він написав свій перший роман “Чорний рік, або Гірські князі”, який був опублікований лише після його смерті. Основний пафос історичного роману самовидця становить викриття антигуманного характеру політики найвищої адміністрації грузинської губернії тих років, зневаги її представників до культури, звичаїв, особливостей національного характеру місцевих жителів, нехтування їхньою людською гідністю.

Тим часом до Петербурга летіли численні скарги на губернатора та головнокомандувача Грузії. За рішенням імператора восени 1802 р. для

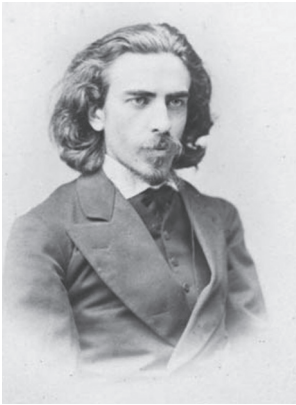

В. Т. Наріжний
(1780 – 1825)

¹ У публікації білгородського журналіста й історика Анатолія Олексійовича Танкова “Грузинська цариця в Білгороді” (“Історичний вісник”, № 3, 1901) містяться витримки з архівних джерел, що мають стосунок до факту та обставин утримання цариці Марії Георгіївни в Білгородському жіночому монастирі впродовж 1803 – 1811 рр. На заслання виїхала вся царська родина, кілька грузинських дворян і дворянок, священник, дякон і прислуга. З донесення білгородського городничого: “Царица на вид довольно свежа, 34-х лет от роду, царевичам: Жебраилу 18 лет, Или 14, Окропила 10, Ираклию 6; царевне Тамаре 17 лет, а Анне 3 года. Жебраил имеет два горба — спереди и сзади”. Незважаючи на тяжкий злочин, Олександр I виділив на утримання цариці та її свити суму в розмірі 11053 рублів на рік (якою розпоряджалися вповноважені особи, і кошти, вочевидь, не доходили в повному обсязі), а після скарг цариці на злидарство збільшив до 14 000. Марію Георгіївну офіційно титулували “її високоістю”, старші сини Михайло й Давид перебували на військовій службі в Санкт-Петербурзі, Баграт – у Москві, а пізніше й молодші сини були прийняті до кадетського корпусу. У Білгороді опальну грузинську знать побоювалися й навіть дозволили певний час усій свиті разом із чоловіками жити при цариці в келіях жіночого монастиря, що було заборонено його статутом. Місцеві жителі ходили дивитися на христоролюбивих екзотичних в'язнів, завжди одягнених у національні костюми, у монастирську церкву. Згодом цариця отримала змогу здійснювати заміські прогулянки під наглядом конвою, а 1811 р. – переїхати до Москви.

С. М. Соловйов
(1885 – 1942)

В. С. Соловйов
(1853 – 1900)

наведення порядку у Грузії був призначений князь Павло Дмитрович Циціанов, який прибув до Тифліса 1 лютого 1803 р. [14, 48]. Як свідчить С. Тучков, він почав свою діяльність із переслідувань обох Ковалинських: “Гоніння його проти Ковалинських посилювалися. Він шукав будь-яких способів їх погубити. Врешті-решт без жодних на те причин він усунув одного від посади губернатора, а іншого – віце-губернатора, віддав під суд і вислав із Грузії” [24, 206]. Можливо, раптова відставка стала їхнім щастям, бо, за свідченням С. Тучкова, одразу після від’їзду опальних правителів країну вразила масова епідемія чуми, що забрала три чверті її населення. Імовірно, з Ковалинськими були відправлені й набрані ними чиновники, серед яких – В. Наріжний, що також повернувся в Росію 1803 р. “Мотиви виїзду Наріжного на таку незвичну службу, так само як і майже раптового звільнення, знов-таки невідомі”, – писав про нього Юрій Манн, автор однієї з найдокладніших на сьогодні праць про життя і творчість В. Наріжного [12, 9]. У світлі окреслених у пропонованій розвідці подій принаймні питання причин раптового звільнення майбутнього письменника зі служби в Тифлісі нині прояснено.

Ще 1785 р. Г. Сковорода в листі до свого улюбленця Г. Ковалинського благав його не захоплюватися надто гонитвою за мирськими багатствами й чинами, очевидно, відчуваючи в ньому потенціал людини амбіційної та владної: “Сія проклятая жажда (Auri Sacra Fames) – лихолюбіє, лихвоиманіє. Излишняя зѣльность и злая излишность нарицается у премудрых sicca ebrietas, сирѣчь душевное п’янство, горѣ телѣсного. <...> Скажи, молю: может что быть горѣ, как пить и раздражать жажду? Умилосердися, сыне мой! Не разжигай себѣ день от дне адскія жажды. Пощади душу твою. Дай покой и ослу твоему. Бѣсная душа изнуряет, аки скотину, и скотскую нашу часть. Почто убѣгаеши скудости, да погрузиши себе в горшее всегубительство? <...> Зри! Колико люблю тебе, яко обличаю тя!” [20, 1282]. Г. Ковалинський любив і вельми поважав свого наставника, але, вочевидь, не дуже дослухався до його порад...

Цей невеличкий історичний екскурс в обставини життя родини М. Ковалинського дав змогу з’ясувати ще одну цікаву деталь. Дослідники творчості В. Наріжного цілком слушно вбачають в алегоричній фігурі Івана Особняка з роману “Російський Жільблаз...” прообраз Г. Сковороди. Звідки автор міг знати про спосіб життя й думання на ту пору локально відомого слобожанського любомудра? Швидше за все, від Г. Ковалинського, за часів роботи під його керівництвом у Верховному Грузинському Правлінні.

Подальше дослідження генеалогії роду М. Ковалинського пов’язане з висвітленням долі й філософської спадщини його прямих нащадків, найвідомішим із яких став поет, філософ і священник греко-католицької церкви

Сергій Соловйов-молодший. Саме його бабусі, дитячій російській письменниці Олександрі Григорівні Кареліній-Ковалинській (1829 – приблизно 1912), котра вийшла заміж за онука Михайла Івановича Ковалинського, належала ідея передачі сквородинівського архіву діда Московському Публічному й Румянцевському музеям. Про це відомо з бібліотечного напису на першій сторінці славнозвісного зошита [3] у шкіряній оправі, 131 аркуш якого складають автографи та списки творів і листів Г. Сковороди до М. Ковалинського й інших осіб. Олександра Григорівна розуміла, яке значення ці рукописи мають для історії. Після її шляхетного вчинку науковий загал отримав можливість масштабного студювання творчого доробку й епістолярію Г. Сковороди. Про своїх предків за материнською лінією – роду Ковалинських Сергій Соловйов наводить багато цікавих фактів.

Питання крові – найтемніше питання у світі, казав один із героїв булгаковського роману “Майстер і Маргарита”. Сергій Соловйов-молодший зазначив у біографії свого дядька Володимира Соловйова, що мати російського велетня духу, дружина видатного російського історика Сергія Соловйова-старшого (1820 – 1879) Поліксена Володимирівна Романова походила з україно-польського роду Вржеських і мала стосунок до роду Г. Сковороди [23, 5]. Якщо Поліксена була двоюрідною онукою Г. Сковороди, то він і самому С. Соловйову доводився двоюрідним прапрадідом. Хто була дружина морського офіцера Володимира Романова, що жив на межі XVIII – XIX століть (мати Поліксени Володимирівни) і чи зійшлося в одній особі генеалогічне древо Сковороди – Ковалинських – Соловйових, іще треба з’ясувати, щоб підтвердити або спростувати родинну легенду стосовно належності Поліксени до роду Сковороди.

Портрет Поліксени Володимирівни Романової-Соловйової, матері видатного російського філософа XIX ст. В. С. Соловйова (1853 – 1900), демонструє виразну генетичну схожість із Г. Сковородою.

Портрет Г. Сковороди передрукований
із видання: Соловьев С. Мои записки для детей моих, а если можно, и для других.
Съ портретами. – СПб.: Кн-во “Прометей” Н. Н. Михайлова,
1877. – 174 с.

Так чи так, праці В. Соловйова написані у сквородинівській манері – як синтез художньої літератури, християнської публіцистики й філософії. Україно-польським корінням свого роду С. Соловйов пояснює тяжіння В. Соловйова до католицизму і критики візантизму, а в його портретах раннього періоду вбачає відчутні етнічні українські риси [23, 7]. На сквородинівський вплив на формування метафізичної концепції В. Соловйова, зокрема концепції вічної жіночості, чітко вказав філософ початку ХХ ст. Володимир Ерн як на “глубочайшую основу новой чисто русской метафизики” у своїй ґрунтовній праці “Григорій Сковорода” (1912), яка й нині не втратила свого значення. Незважаючи на те, що це твердження рішуче відкинули такі поважні дослідники російської філософської думки, як Густав Шпет, Дмитро Філософов, Борис Яковенко у своїх негативних рецензіях на книжку Ерна, вважаємо, що це питання також варте спеціального дослідження фахівців-філософів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Багалий Д.* Издание сочинений Г. С. Сковороды и исследования о нем (историко-критический очерк) // *Сковорода Г.* Сочинения, избранные и редактированные проф. Д. И. Багалием. Юбилейное издание (1794 – 1894). – Харьков: Тип. Губернского правления, 1894. – С. S-LXIII.
2. *Белозерская Н.* Василий Трофимович Нарезный. – Изд. 2-е. – СПб.: Л. Ф. Пантелеев, 1896. – 297 с.
3. *Відділ* рукописів Інституту літератури НАН України. – Ф. 86. – № 24.
4. *Гаммер М.* Шамилъ. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана / Пер. с англ. В. Симакова. – М.: “КРОН-ПРЕСС”, 1998. – 512 с.
5. *Гордин Я.* Кавказ: земля и кровь. Россия в кавказской войне XIX века. – СПб.: Звезда, 2000. – 464 с.
6. *Дружество* (испытанное), нравоучительная сказка; соч. г. Мармонтеля; перевод с Французского. – СПб., 1771. – 12 с.
7. *Дубровин Н.* История войны и владычества русских на Кавказе. – СПб.: Типография департамента уделов, 1886. – Т. III. – 550 с.
8. *Жихарев С.* Записки современника. – Л.: Искусство, АО., 1989. – Т. I: Дневник студента. – 312 с.
9. *Каталог* научно-образовательных ресурсов МГУ: “История Московского Императорского университета”. Основные даты и события [Электронный ресурс]; Режим доступа: <http://museum.guru.ru/letopis>.
10. *Кочеткова Н.* Грибовский Адриан Моисеевич / Словарь русских писателей XVIII века [Под ред. А. М. Панченко] // *Электронные публикации института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН*: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskijdom.ru>.
11. *Лепехин М.* Коваленский Михаил Иванович / Словарь русских писателей XVIII века: [Под ред. А. М. Панченко] // *Электронные публикации института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН*: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=1106>.
12. *Мани Юрий.* У истоков русского романа // *Нарезный В.* Собрание сочинений: В 2 т. – Т. 1. – М.: Художественная литература, 1983. – С. 5-44.
13. *Махновець А.* Григорій Сковорода. Біографія. – К.: Наук. думка, 1972. – 254 с.
14. *Очерки истории Грузии*: В 8 т. / АН ГССР, Ин-т ист., археол. и этнографии. – Тбилиси: Мецниереба (Тип. АН ГССР), 1990. – Т. 5: Грузия в XIX веке [Ред.: М. Гаприндашвили, О. Жордания]. – 614 с.
15. *Офіційний сайт* с. Ряженое Ростовской области РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gjazhenoe.ru/history.html>.
16. *Потто А.* Кавказкая война: В 5 т. – Т. I: От древнейших времен до Ермолова [Электронный ресурс]; Режим доступа: <http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/26.html>.
17. *Рескрипт* генералу Кноррингу отъ 15-го ноября 1800 г. // *Авалов З. Д.* Присоединение Грузии кь России. – Изд. 2-е. – СПб.: Тип. Монтвида, 1906. – 324 с.
18. *Русский архив.* – М., 1876. – Кн. 1. – С. 299.
19. *Рындин И.* Коваленские / История, культура и традиции Рязанского края // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.history-ryazan.ru/node/10706>.
20. *Сковорода Г.* Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Харків: Майдан, 2010. – 1400 с.
21. *Сковорода Г.* Повне збір. тв.: У 2 т. / Під ред. В. І. Шинкарука, В. Ю. Євдокименка, А. Є. Махновця. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. II. – 574 с.
22. *Соловьев С.* Дневники. Воспоминания / Под ред. А. М. Кузнецова // *Новый мир.* – 1993. – № 8.
23. *Соловьев С.* Биография Владимира Сергеевича Соловьева // *Соловьев В.* Стихотворения. – 7-е изд., доп. / Под редакцией и с предисловием С. М. Соловьева. – М.: Русский книжник, 1921. – 368 с.

24. *Тучков С.* Записки Сергея Александровича Тучкова: 1766 – 1808 / Ред., вступ. ст. К. А. Военского. – СПб.: Типо-литографія Тов-ва “Свт”, 1908. – 297 с.
25. *Шевырев С.* История императорского Московского университета, написанная к столетнему его юбилею. 1755 – 1855. – М.: Унив. тип., 1855. – 596 с.
26. *Шевыревъ С.* Коваленский М. И. // *Русский биографический словарь*: В 25 т. – Т. VIII. – СПб., 1903. – С. 321.

Отримано 21 березня 2012 р.

м. Київ

